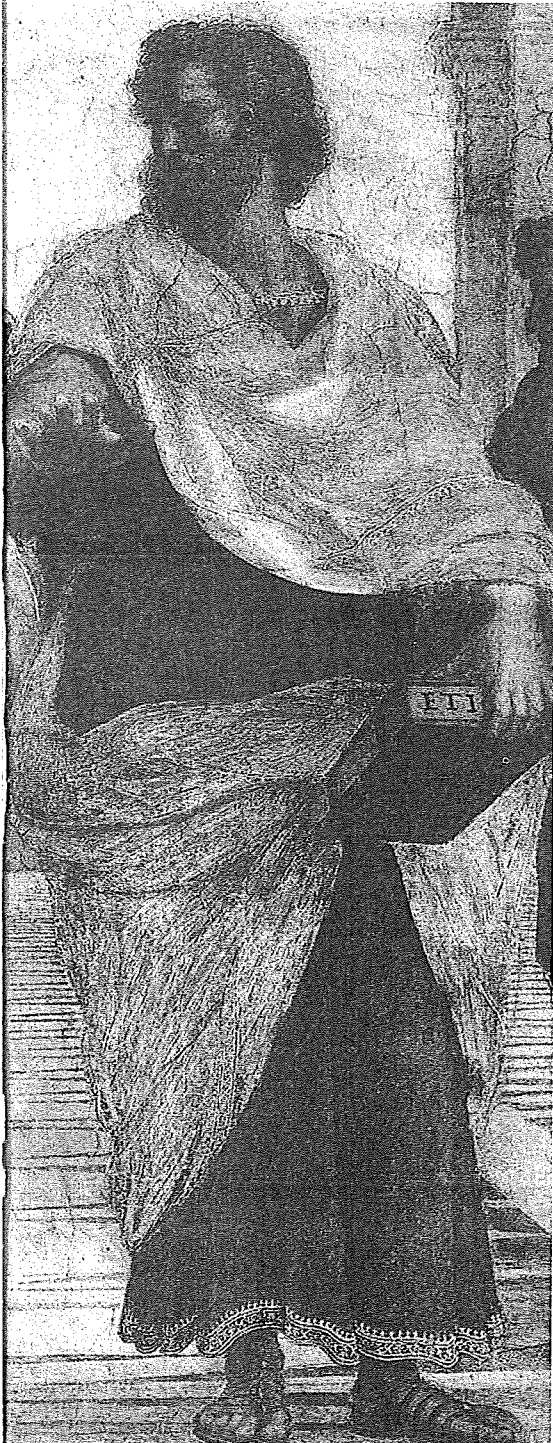

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΝΩΣΗ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ

Σεμινάριο 36

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Κορυφαίος
διδάσκαλος
και στοχαστής

*Αριστοτέλης πόλεως μὲν ἦν
Σταγείρων. τὰ δὲ Σταγείρα πόλις
Θράκης πλησίον Ὀλύμπου καὶ
Μεθώνης*

Επιμέλεια
Αναστάσιος Στέφος -Σπύρος Τουλιάτος

ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Μορφές φιλίας κατά τον Αριστοτέλη

Ελένη Γ. Λεοντσίνη
δ.φ., διδάσκουσα Παν/μίων
Αθηνών και Πελοποννήσου

Η φιλία, σε όλες τις μορφές της, αποτελεί ουσιαστικό μέρος της καθημερινής μας ζωής. Απολαμβάνουμε τη συντροφιά των φίλων μας και οικτρίζουμε αυτούς που δεν έχουν φίλους. Στενοχωριόμαστε όταν οι φίλοι μας μάς απογοητεύουν και θυμώνουμε μαζί τους, ενώ είμαστε χαρούμενοι, όταν εκείνοι μας συμπαραστέκονται και εκπληρώνουν τις προσδοκίες που έχουμε γι' αυτούς. Κοινωνικά όντα όπως είμαστε από τη φύση μας, έχουμε ανάγκη τους άλλους ανθρώπους, μαθαίνουμε από μικρή ηλικία να επικοινωνούμε με τους άλλους και να έχουμε σωματική και πνευματική επαφή μαζί τους. Συνηθίζουμε να περνάμε το χρόνο μάς με τους φίλους μας και αποφεύγουμε τη συναναστροφή των εχθρών μας. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (1295b 23-25), «ή γάρ κοινωνία φιλικόν· οὐδὲ γὰρ ὁδοῦ βούλονται κοινωνεῖν τοῖς ἐχθροῖς». Επιπλέον, όσοι είναι άφιλοι ή δε διαθέτουν κοινωνικές δεξιότητες θεωρούνται συνήθως ότι αποκλίνουν από τους κανόνες συμπεριφοράς. Η ηθική, στην οποία προστρέχουμε για να αναζητήσουμε κάποιου είδους καθοδήγηση για το πώς να ζήσουμε τη ζωή μας, αναζητώντας κριτήρια για την ορθή πράξη, έχει πρωτίστως κοινωνικό χαρακτήρα, αφού, χωρίς την κοινωνία, η ηθική δε θα ήταν αναγκαία. Αν ζούσαμε μόνοι μας, χωρίς άλλους ανθρώπους, δε θα χρειαζόμαστε ηθικούς κανόνες για να μας καθοδηγήσουν στην ορθή πράξη. Όμως, δεν ενδιαφερόμαστε μόνο για τη δική μας προσωπική ευδαιμονία αλλά και γι' αυτήν των άλλων ανθρώπων. Η επαφή και η επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους και, επομένως, η φιλία αποτελούν τη σημαντικότερη ίσως πλευρά της ζωής μας. Παρόλο, όμως, που η φιλία αποτελεί προσωπική υπόθεση και έχει πολλές μορφές, είναι οπωσδήποτε δυνατόν να υπάρχουν ομοιότητες ανάμεσα στα διαφορετικά είδη φιλίας και να επιχειρηθεί κάποιου είδους κανονιστική κατηγοριοποίηση των διαφόρων μορφών φιλίας.

Η αριστοτελική διάκριση ανάμεσα σε τρία είδη φιλίας είναι, βέβαια, ευρέως γνωστή, παρόλο που η συζήτηση του θέματος αυτού δεν έχει εξαντληθεί. Στη μελέτη αυτή θα αναφερθώ στα τρία είδη φιλίας και θα επιχειρήσω την ερμηνεία τους, με ενδιαφέρει, όμως, κυρίως να εξετάσω τις διάφορες μορφές φιλίας που επιπλέον παρουσιάζει ο Αριστοτέλης σε ποικίλα σημεία του έργου του και να παρουσιάσω έναν κοινό ορισμό της φιλίας, επιχειρώντας να αναλύσω τις σχέσεις που ενυπάρχουν ανάμεσα στα είδη της φιλίας και πώς αυτές διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Η αριστοτελική προσέγγιση της έννοιας της φιλίας έχει συχνά αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών της αρχαίας φιλοσοφίας, παρόλο που δεν έχει δημοσιευθεί μεγάλος αριθμός φιλοσοφικών μονογραφιών για το θέμα αυτό στον αγγλόφωνο χώρο τουλάχιστον. Ειδικότερα, όμως, εκτός από την ανάλυση και την ερμηνεία

των θέσεων του Αριστοτέλη για τα τρία είδη φιλίας, δεν έχουν συστηματικά μελετηθεί οι σχέσεις των μορφών φιλίας μεταξύ τους καθώς και οι ποικίλες φιλικές σχέσεις που ο Αριστοτέλης ορισμένες φορές εξονυχιστικά και άλλες περιστασιακά συζητά, αφού, συνήθως, όταν προσεγγίζουμε, είτε ερευνητικά είτε διδακτικά, την αριστοτελική έννοια της φιλίας αναλωνόμαστε, δικαιολογημένα ίσως, στην παρουσίαση των τριών ειδών φιλίας όπως αυτά προβάλλονται από τον Αριστοτέλη. Κυρίως, βέβαια, ελάχιστα έχει μελετηθεί η αριστοτελική έννοια της «πολιτικής φιλίας» και η σχέση της με τη δικαιοσύνη, την ομόνοια, την πολιτική ενότητα και την ευδαιμονία της πολιτικής κοινωνίας¹. Πράγματι, ο Αριστοτέλης εξετάζει τόσες πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους μορφές φιλίας και αγάπης, εντάσσοντας ακόμη και τον έρωτα σε αυτές, ορίζοντάς τον ως «υπερβολή φιλίας» (HN, 1171a 10-13)², που, στην πραγματικότητα, είναι σχεδόν αδύνατον όλες αυτές οι μορφές να ενταχθούν ποτέ κατά αυστηρό τρόπο στα τρία είδη φιλίας που εκείνος προτείνει μέσα στην ίδια την πραγματεία των *Ηθικών Νικομαχείων*. Συγχρόνως, η πραγμάτευση του θέματος και η εξέταση των τόσων διαφορετικών και ποικίλων περιπτώσεων γίνεται με τόσο επίκαιρο τρόπο από τον Αριστοτέλη που γοητεύει το σύγχρονο αναγνώστη, ο οποίος χωρίς καμία δυσκολία αναγνωρίζει τις σκέψεις του και τους προβληματισμούς του στο αρχαίο αριστοτελικό κείμενο.

Τα θέματα αυτά δεν έχουν εκτενώς μελετηθεί ούτε από τη νεότερη ούτε από τη σύγχρονη ηθική και πολιτική φιλοσοφία, κυρίως λόγω των δυσκολιών που μία εξ ορισμού μεροληπτική έννοια, όπως αυτή της φιλίας, παρουσιάζει σε σχέση με την αμεροληψία, την οποία προτάσσουν οι παραδοσιακές, νεότερες και σύγχρονες, κανονιστικές ηθικές θεωρίες της δεοντολογίας και του ωφελιμισμού. Η δυσκολία των δύο αυτών ηθικών θεωριών να αποδεχθούν τη φιλία ως απαραίτητη για τον ηθικό βίο πηγάζει από τη βασική δέσμευσή τους προς την αμεροληψία, τον ισχυρισμό, δηλαδή, ότι όλα τα πρόσωπα είναι εξίσου ηθικώς σημαντικά και άξια ενδιαφέροντος. Η βασική σύγκρουση ανάμεσα στη φιλία και την ηθική αμεροληψία έγκειται στο ότι «η αμεροληψία μάς ζητά να βλέπουμε τους πάντες ωσάν να ήταν ένα πρόσωπο ανάμεσα στους πολλούς, και κανέναν ως ξεχωριστό, ενώ, αντιθέτως, η φιλία και οι άλλες στενές σχέσεις ζητούν να βλέπουμε τους φίλους μας ως ξεχωριστούς»³. Η ηθική προτάσσει να συμπεριφερόμαστε αμερόληπτα και ακριβοδίκαια, με τον ίδιο τρόπο, εφαρμόζοντας τις αρχές της δικαιοσύνης προς όλους τους ανθρώπους, χωρίς να κάνουμε διακρίσεις απέναντι στους ανθρώπους που αγαπάμε και νιώθουμε αισθήματα φιλίας γι' αυτούς. Γενικότερα, στην εποχή μας τουλάχιστον, δύσκολα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς δημόσια τη ρήση του Σιμωνίδη, «να ωφελείς τους φίλους σου και να βλάπτεις τους εχθρούς σου»⁴, παρόλο, βέβαια, που στην πράξη, ενσυναισθητικά τουλάχιστον, την εφαρμόζει. Όμως, η αμεροληψία δεν είναι συμβατή με τη φιλία και την αγάπη, αφού, όπως έχει επισημανθεί: «Οι προσωπικές σχέσεις, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, βρίσκονται σε αντίθεση με τα ιδεώδη της αμεροληψίας και της ακριβοδικίας, γιατί φαίνεται

Ελένη Γ. Λεοντσίνη

ότι οι προσωπικές σχέσεις είναι μεροληπτικές και άδικες από τη φύση τους. Δύο άνθρωποι έχουν μία προσωπική σχέση μόνο όταν βλέπουν ο ένας τον άλλο ως ξεχωριστό, και όχι απλώς ως ένα πρόσωπο ανάμεσα σε άλλα πολλά. Αν η ηθική απαιτεί να είμαστε αμερόληπτοι και δίκαιοι, τότε φαίνεται ότι δεν αφήνει χώρο για στενές σχέσεις, γιατί οι στενές σχέσεις αναπτύσσονται μόνο με μεροληπτική συμπεριφορά»⁵.

Τα θέματα αυτά που σχετίζονται με τη φιλία και τις ποικίλες μορφές της παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο για την ιστορία της φιλοσοφίας και τη μελέτη της ηθικής φιλοσοφίας αλλά και για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση⁶. Επίσης, παρόλο που αρκετοί φιλόσοφοι πριν και μετά τον Αριστοτέλη ασχολήθηκαν συστηματικά ή περιφερειακά με το θέμα της φιλίας, όπως ο Πυθαγόρας και οι Πυθαγόρειοι, ο Εμπεδοκλής και ο Δημόκριτος⁷, ο Αντιφών⁸, ο Πλάτων⁹, ο Επίκουρος¹⁰, ο Ζήνων ο Κιτιεύς¹¹, ο Χρυσίππος, ο Επίκτητος¹², ο Κικέρων¹³, ο Θεμιστιος¹⁴, ο Francis Bacon¹⁵, ο Montaigne¹⁶, ο Adam Smith¹⁷, ο David Hume¹⁸, ο Immanuel Kant¹⁹, για να αναφέρω μόνο ενδεικτικά ορισμένα ονόματα,²⁰ το αντικείμενο της φιλίας, όπως άλλωστε και αυτό της αγάπης, του έρωτα και της σεξουαλικής επιθυμίας, αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό τόσο από τη νεότερη όσο και από τη σύγχρονη φιλοσοφία. Πράγματι, κατά τον 20ό αιώνα, η φιλία και οι ποικίλες μορφές της δε θεωρούνταν ενδιαφέρον ή «πρέπον» αντικείμενο για φιλοσοφική μελέτη και πολύ λίγες επιστημονικές εργασίες ή μονογραφίες είχαν δημοσιευτεί μέχρι το 1971 τουλάχιστον²¹.

Το άμεσο ενδιαφέρον για τους άλλους αποτελεί τη βάση της ηθικής και ένα από τα πειστικότερα επιχειρήματα για να είμαστε ηθικά πρόσωπα. Όπως, ιδιαίτερα παραστατικά, σημειώνει ο Francis Bacon, τονίζοντας τη σημασία της φιλίας σε αντίθεση με τα «προβληματικά» συναισθήματα που δημιουργεί ο έρωτας, «υπάρχει στη φύση του ανθρώπου μια μυστική τάση και ροπή προς την αγάπη για τους άλλους· η οποία, αν δεν αναλωθεί σε μερικά πρόσωπα ή σε ένα, σκορπίζεται αβίαστα σε πολλούς, και κάνει τους ανθρώπους ευσπλαχνικούς και ελεήμονες· όπως παρατηρούμε μερικές φορές στους μοναχούς. Η αγάπη μεταξύ των συζύγων γεννάει την ανθρωπότητα· η αγάπη μεταξύ των φίλων την τελειοποιεί· αλλά η αχαλίνωτη αγάπη τη διαφθείρει και την ευτελίζει». ²² Κατά παρόμοιο τρόπο, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, «ο Αριστοτέλης δεν ενδιαφέρεται να καταδείξει ότι η αγάπη και το ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους είναι δυνατόν, είτε για τους συνηθισμένους ανθρώπους είτε για τους ενάρετους, αφού αυτό το λαμβάνει απλώς ως δεδομένο»²³. Το ενδιαφέρον μας για τους άλλους ανθρώπους προσδιορίζει επίσης και τις σχέσεις μας μαζί τους, αφού, κατά τον Αριστοτέλη, «η προσωπική ευδαιμονία πρέπει να περιλαμβάνει το καλό των υπόλοιπων μελών της κοινότητας», καθώς ο άνθρωπος «είναι πολιτικό ζώο στο βαθμό που οι ανθρώπινοι στόχοι εκπληρώνονται πλήρως μόνο εντός της κοινότητας»²⁴.

Ο Αριστοτέλης, άλλωστε, ήδη από την αρχή της συζήτησης για τη φιλία στο

Θ' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, συνδέει τη φιλία με τη δικαιοσύνη και την πόλη, επισημαίνοντας ότι «η φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν παρά για τη δικαιοσύνη», αφού «αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας» (HN, 1154b 21-27)²⁵. Όπως τονίζει ο Terence Irwin, «ο Αριστοτέλης δεν εννοεί ότι όλοι επιθυμούμε πάντα το καλό των άλλων, μαζί με το δικό τους», αλλά ότι «η ζωή κάποιου δεν είναι ολοκληρωμένη και δεν εκπληρώνει την ανθρώπινη φύση, αν λείπει από αυτή το ενδιαφέρον για το καλό των άλλων», αφού «αν αδιαφορούμε για το καλό των άλλων ανθρώπων, αρνούμαστε να έχουμε σχέσεις συνεργασίας και αμοιβαίου ενδιαφέροντος και εμπιστοσύνης με τους άλλους, γεγονός που αντιφάσκει με την εκπλήρωση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων μας».²⁶ Είναι, επομένως, δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι η φιλία στο πολιτικό και το κοινωνικό επίπεδο, στο επίπεδο της πόλης και της συμβίωσής μας με τους άλλους ανθρώπους γενικότερα, αποτελεί ένα είδος «συνεργατικού αλτρουισμού»²⁷ που συνεισφέρει τόσο στην προσωπική μας ευδαιμονία όσο και στην ευδαιμονία της πόλεως, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως έχει διατυπωθεί από τον Ingemar Düring, μια «φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης»²⁸.

Βέβαια, χρειάζεται να επισημανθεί ότι στην αρχαία ελληνική κοινωνία η λέξη «φιλία» είχε ιδιαίτερα ευρύ περιεχόμενο και, σε ορισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον, διαφορετικό από τη σημερινή έννοια του όρου. Η λέξη «φιλία» για τους αρχαίους δηλώνει κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα και το πεδίο της φιλίας είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο, περιλαμβάνοντας όλες τις στενές προσωπικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους που δε συνδέονται με οικογενειακούς δεσμούς, όπως είναι η σημασία της λέξης σήμερα, καθώς και όλα τα είδη των οικογενειακών σχέσεων, όπως των γονιών προς τα παιδιά τους, των παιδιών προς τους γονείς, των συγγενών μεταξύ τους, ακόμη και τις σχέσεις των ζευγαριών μεταξύ τους²⁹. Γενικότερα, το ρήμα «φιλῶ» και τα ουσιαστικά «φιλία», «φίλος», «φιλητόν» (το αντικείμενο της αγάπης) κατά την αρχαιότητα είχαν ευρεία έννοια και δεν αναφέρονταν μόνο σε αυτό που εμείς σήμερα εννοούμε με τη λέξη «φιλία», αφού «φίλος», κατά τους αρχαίους Έλληνες, είναι οποιοσδήποτε είναι αγαπητός σε εμάς (πατέρας, μητέρα, παιδιά, αδέρφια, συγγενείς, φίλοι, σύζυγοι, ερωτικοί σύντροφοι, συνάδελφοι, συμπολίτες, συμπατριώτες).³⁰ Το αρχαίο ρήμα «φιλεῖν» (φιλέω, -ῶ), από το οποίο προέρχονται οι λέξεις φίλος και φιλία, στα αρχαία ελληνικά ταυτίζεται ουσιαστικά με τη σημασία που έχει το ρήμα «αγαπῶ» σήμερα.

Επιπλέον, στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, είναι αναγκαίο να επισημανθεί η διαφορά της αρχαίας έννοιας της φιλίας από αυτήν της «χριστιανικής αγάπης». Στην αρχαιότητα, η αντίληψη που κυριαρχεί αναφορικά με τους φίλους μας είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι εκφράζεται επιγραμματικά στο ρητό του ποιητή Σιμωνίδη, όπως αναφέρεται από τον Πλάτωνα: «Τους

μὲν φίλους ὠφελεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς βλάπτειν»³¹. Ο Σιμωνίδης εκφράζει μια κυρίαρχη αντίληψη της ηθικότητας της αρχαιότητας, ότι η αγάπη και η δικαιοσύνη πρέπει να εφαρμόζονται αποκλειστικά στον κύκλο των φίλων και των γνωστών. Επομένως, η δικαιοσύνη και η φιλία εκτείνονται μόνο μέχρι ενός σημείου³². Η άποψη αυτή είναι διαμετρικά αντίθετη με αυτή της χριστιανικής διδασκαλίας, που μας προτρέπει να αγαπούμε όλους τους ανθρώπους και αντικαθιστά το ρητό της εβραϊκής θρησκείας «οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδούς αντί οδόντος» με το χριστιανικό «αγαπάτε αλλήλους»³³.

Ο Αριστοτέλης, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο φιλόσοφο της αρχαιότητας, εκτός ίσως από τον Κικέρωνα, ασχολείται εκτενώς με τη φιλία στο έργο του. Αναφέρεται στο θέμα της φιλίας στα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Ηθικά Ευδημεία* και περιφερειακώς στη *Ρητορική* και στα *Πολιτικά*, αφιερώνοντας δύο βιβλία των *Ηθικών Νικομαχείων* (Βιβλία Θ' και Ι') στο θέμα της φιλίας και ένα βιβλίο των *Ηθικών Ευδημείων* (Βιβλίο Η'). Στη *Ρητορική* αναφέρεται επίσης στη φιλία δίδοντας έναν επιπλέον ορισμό της (1380b36-1381a5), ο οποίος θεωρείται κεντρικός για την κατανόηση της αριστοτελικής πραγμάτευσης του θέματος. Ορισμένοι μελετητές ισχυρίστηκαν στο παρελθόν ότι η συζήτηση της φιλίας στα *Ηθικά Νικομάχεια* που εκτείνεται σε δύο βιβλία, μαζί με το βιβλίο των *Ηθικών Ευδημείων* που επίσης αφιερώνεται ολόκληρο στη φιλία, αποτελούν ενδεχομένως ξεχωριστή πραγματεία που κατά λάθος προστέθηκε από μεταγενέστερο εκδότη στα ηθικά έργα του Αριστοτέλη. Κατά τη γνώμη μου, δεν υπάρχει ουσιαστικός λόγος για να θεωρήσουμε ότι πράγματι επρόκειτο για ξεχωριστή πραγματεία, αφού η συζήτηση για τη φιλία συμφωνεί με το συνολικό εγχείρημα των *Ηθικών Νικομαχείων*, ενισχύοντας τη θεωρία του για τις αρετές και τον ευδαίμονα βίο.

Κατά τον Αριστοτέλη, η φιλία είναι αρετή ή προϋποθέτει την αρετή. Μολονότι, αρχικά, διστάζει να τη χαρακτηρίσει ως αρετή και πολλές φορές αναφέρεται σε αυτήν ως κατάσταση, η φιλία αποτελεί κοινωνική αρετή, γιατί αναφέρεται προς τον «έτερον», τον άλλο. Όπως επισημαίνει ο W. D. Ross, «το ηθικό σύστημα του Αριστοτέλη, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, είναι σαφώς εγωκεντρικό», αφού ο άνθρωπος αποσκοπεί στην προσωπική του ευδαιμονία: Στην περιγραφή της δικαιοσύνης υπάρχει βέβαια μια ενδιάθετη αναγνώριση των δικαιωμάτων των άλλων. Αλλά στο σύνολο έργο των *Ηθικών*, αν εξαιρεθούν τα βιβλία που πραγματεύονται τη φιλία, τίποτε σχεδόν δεν υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι μπορούν και πρέπει να επενδύουν έντονο προσωπικό ενδιαφέρον στους άλλους ανθρώπους' με δύο λόγια ο αλτρουισμός απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά. Στοιχεία μιας εγωιστικής άποψης διακρίνονται ακόμη και στην περιγραφή της φιλίας, αφού η φιλία δεν είναι απλή ευεργεσία, αλλά απαιτεί ανταπόδοση. Ωστόσο, το αλτρουιστικό στοιχείο δεν παραγνωρίζεται' το φιλεῖν θεωρείται ουσιαστικότερο για τη φιλία απ' ό,τι το φιλείσθαι' ένα άτομο επιθυμεί το καλό του φίλου του για χάρη του ίδιου του φίλου και όχι ως μέσο για τη δική του ευτυχία (τῷ δὲ φίλῳ φασὶ δεῖν βούλεσθαι τ' ἀγαθὰ ἐκείνου ἕνεκα,

HN, 1155b 31). Οι ποικίλες μορφές φιλίας που αναφέρει ο Αριστοτέλης επιβεβαιώνουν όλες τον βασικά κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου. Στο κατώτερο επίπεδο ο άνθρωπος έχει ανάγκη από 'φιλίες του χρήσιμου' (διὰ τὸ χρήσιμον), επειδή δεν είναι οικονομικά αυτόαρκης. Σ' ένα υψηλότερο επίπεδο δημιουργεί 'φιλίες της ηδονής' (δι' ἡδονήν), δηλαδή απολαμβάνει φυσικά τη συντροφιά των φίλων του. Σ' ένα ακόμη υψηλότερο επίπεδο δημιουργεί 'φιλίες του αγαθού' (δι' ἀγαθόν), στις οποίες ο φίλος βοηθά τον φίλο να ζήσει την καλύτερη δυνατή ζωή»³⁴.

Πράγματι, κατά τον Αριστοτέλη, τα χαρακτηριστικά της φιλίας επεκτείνονται και προς τους άλλους ανθρώπους και, όπως αναφέρει, όλες οι παροιμίες συμφωνούν σ' αυτό, όπως π.χ. «μια ψυχή», «όλα των φίλων κοινά», «φιλία θα πει ισότητα», «κοντινότερο από την κνήμη είναι το γόνατο», «σαν πάνε δυο μαζί», «ο όμοιος τον όμοιο», «ο κολιός με τον κολιό», «η καλιακούδα στην καλιακούδα»³⁵. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης ξεκινά τη συζήτησή του αναφορικά με τη φιλία τονίζοντας πως «η φιλία είναι αρετή ή υπονοεί την αρετή» και πως «είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή»:

«Πραγματικά, κανένας δεν θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους, κι ας είχε όλα τα υπόλοιπα αγαθά. Ακόμη και οι πλούσιοι άνθρωποι, όπως και αυτοί που έχουν αξιώματα και εξουσία, έχουν –όλος ο κόσμος το πιστεύει– ιδιαίτερα μεγάλη ανάγκη από φίλους. Αλήθεια, ποιο το όφελος όλης αυτής της καλής τους κατάστασης, αν δεν υπάρχει η δυνατότητα της ευεργεσίας, η οποία γίνεται κατά κύριο λόγο και στην πιο αξιέπαινη μορφή της προς τους φίλους; Και από την άλλη, πώς θα μπορούσε όλη αυτή η καλή κατάσταση να διατηρηθεί και να διαφυλαχθεί δίχως τους φίλους; Γιατί όσο μεγαλύτερη είναι, τόσο επισφαλέστερη είναι. Αλλά και στη φτώχεια και στις άλλες δυστυχίες της ζωής οι άνθρωποι θεωρούν τους φίλους ως το μόνο καταφύγιο»³⁶ (HN, Θ, 1155a 1-12).

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης, στο 1380b36-1381a5 της *Ρητορικής*, καθώς εκθέτει τις διάφορες απόψεις που λίγο πολύ όλοι παραδεχόμαστε, αναφερόμενος στα πράγματα που αγαπάμε και μισούμε, τονίζει ότι το ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους αποτελεί μέρος της κανονιστικής σημασίας της φιλίας. Το χωρίο αυτό έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί την επιτομή της αριστοτελικής έννοιας της φιλίας και ότι περιέχει το βασικό ορισμό της φιλίας, ο οποίος είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την κατανόηση των επιχειρημάτων του στα *Ηθικά Νικομάχεια* αλλά και για την ερμηνεία των τριών ειδών φιλίας που παρουσιάζει εκεί ο Αριστοτέλης. Στο Β' βιβλίο της *Ρητορικής* ο Αριστοτέλης αναφέρεται διεξοδικά στα ανθρώπινα πάθη, απευθυνόμενος στο ρήτορα και τα πάθη που αυτός χρειάζεται να διεγείρει κατά τη διάρκεια του λόγου του. Κατά τον Αριστοτέλη, πάθη είναι όλα αυτά που, με το να προκαλούν μεταβολές στη γενικότερη κατάσταση των ανθρώπων, τους κάνουν να παρουσιάζουν διαφορές στις κρίσεις τους και, μετά την εκδήλωσή τους, ακολουθεί δυσαρέσκεια ή ευχαρίστηση, πάθη δηλαδή όπως η οργή, η πραότητα, ο φόβος και το θάρρος, η ντροπή και η αδιαντροπία, η καλοσύνη, ο οίκτος, η αγανάκτηση, ο φθόνος και η ζηλοτυπία

Ελένη Γ. Λεοντοσίνη

(*Ρητορική*, 1378a19-22). Στη συζήτηση για τα πάθη συμπεριλαμβάνει και την ανάλυση της εύνοιας και της φιλίας, κυρίως γιατί εξετάζει τη φιλία σε σχέση με το αντίθετό της, τὸ μίσος, που είναι πάθος.

«Ὅσοντες τῶν ἀγαθῶν οἱ ἄνθρωποι καὶ θέλουσι τὸν φίλον ἔχειν φίλον καὶ οἱ μισοῦσι τὸν φίλον μισοῦσι, καθὼς καὶ γὰρ οἱ λόγοι, ἀφ’ ὧν πρῶτα δώσομε τὸν ὀρισμὸν τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης (*φιλίας καὶ φιλεῖν*). Ὅσοντες δὲ δεχθόμενοι ὅτι ἀγαπῶ κάποιον καὶ θέλω να τὸν ἔχω φίλον μου θὰ πει θέλω γι’ αὐτὸν καθεστῆναι τὸ θεωρῶ καλόν, ὄχι γὰρ να κερδίσω κάτι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ γὰρ χάριν ἐκείνου· κάνω μάλιστα καὶ ὅτι μπορῶ γὰρ να ἀποκτήσῃ αὐτὰ τὰ καλὰ ἐκείνος. Φίλος εἶναι τὸ πρόσωπον ποὺ ἀγαπᾷ με τὸν ἴδιον τρόπον ποὺ εἶπαμε καὶ ἀγαπιέται με τὸν ἴδιον τρόπον: ὅσοι πιστεύουσι ὅτι ἡ σχέση τους εἶναι αὐτοῦ τοῦ εἶδους θεωροῦσι ὅτι εἶναι φίλοι. Με ὅλα αὐτὰ να τὰ ἔχομε δεχτέον, καταλήγουμε πια –ὀποχρεωτικὰ– στο ὅτι φίλος εἶναι αὐτός ποὺ χαίρεται με τὰ καλὰ καὶ λυπάται με τὰ δυσάρεστα ποὺ συμβαίνουσι στὸν φίλον του –καὶ αὐτὸ ὄχι γὰρ κανένα ἄλλο λόγο παρά μόνο γὰρ χάριν ἐκείνου³⁷» (*Ρητορική*, Β, 3, 1380b35-1381a10).

Τὸ χωρίον αὐτό, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ σύνολον τῶν βιβλίων τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* καὶ τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* ποὺ ἀναφέρονται στὴ φιλία, φανερώνει με ἄμεσον τρόπον τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἀριστοτελικῆς συζήτησης γὰρ τὴ φιλία, ὑπογραμμίζοντας ὅψεις φιλίας ποὺ εἶναι ἀκόμη παρούσες στὴ σημερινή κοινωνία. Χρειάζεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, να ἐπισημανθῆ, τὸ πόσον «κοντὰ σε ἐμᾶς» μοιάζει να εἶναι τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενον, ὅταν οἱ ποικίλες μορφές φιλίας ποὺ ἐξετάζονται ξετυλίγονται μπροστὰ μας καθὼς τὸ διαβάζομε, θυμίζοντάς μας με παραστατικὸν τρόπον τὰ εἶδη φιλίας ποὺ συναντοῦμε στὴ διάρκεια τοῦ βίου μας. Παρόλο ποὺ μας χωρίζουσι χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς συγγραφῆς του καὶ πολλές εἶναι οἱ κοινωνικές, πολιτικές καὶ οικονομικές ἀλλαγές ποὺ ἔχουσι λάβει χώρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, ἡ ἰδέα ποὺ ἔχομε γὰρ τὴ φιλία παραμένει ἀκόμη σχεδὸν ταυτόσημη με ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει, ὅπως ἄλλωστε καὶ πολλὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς ἀρχαίους ἀποδεικνύονται στὶς μέρες μας ὄχι ἀπλῶς διαχρονικὰ ἀλλὰ, ὀρισμένες φορές, πιο ἐπικαιρὰ ἀπὸ ποτέ. Με παρόμοιον τρόπον, ὅπως μας δηλώνει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ παραπάνω χωρίον τῆς *Ρητορικῆς*, καὶ σήμερον ἐπιθυμοῦμε οἱ φίλοι μας να ἔχουσι τὸ καλύτερον δυνατὸν στὴ ζωὴ καὶ προσπαθοῦμε, ὁ καθένας ἀπὸ ἐμᾶς με τὸν τρόπον του, να εἴμαστε πραγματικοὶ φίλοι, να πράξομε τὸ καλύτερον, ὥστε ἐκεῖνοι να εἶναι εὐτυχημένοι. Ἐπίσης, ἀναμένομε οἱ φίλοι μας να χαίρονται με τὴν εὐτυχία μας καὶ να λυποῦνται ὅταν εἴμαστε δυστυχημένοι. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ φύσις τῆς φιλίας ἔχει παραμείνει ἡ ἴδια ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἀκόμη, μέχρι σήμερον, ἐπιδιώκομε τὴν εὐδαιμονίαν καὶ οἱ φιλικές σχέσεις μας με τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἀποτελοῦν ἀπαραίτητην προϋπόθεσιν γὰρ τὸν ἀγαθὸν βίον.

Τὸ προαναφερθέν χωρίον τῆς *Ρητορικῆς* (1380b35-1381a10) εἶναι ἰδιαίτερα

σημαντικό για την κατανόηση της αριστοτελικής έννοιας της φιλίας. Πράγματι, έχει υποστηριχθεί πως στο χωρίο αυτό ανευρίσκεται ο γενικός ορισμός της φιλίας που κρατά το κλειδί ολόκληρης της ερμηνείας της αριστοτελικής προσέγγισης της φιλίας, αφού σε αυτό το χωρίο ο Αριστοτέλης υποδεικνύει τον κοινό πυρήνα όλων των φιλικών δεσμών. Η κεντρική, δηλαδή, ιδέα που περιλαμβάνεται στη φιλία είναι αυτή του «να κάνεις καλές πράξεις για κάποιον όχι για να κερδίσεις κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου, επειδή έχεις ενδιαφέρον για εκείνον και όχι, απλώς, επειδή ενδιαφέρεσαι για τον εαυτό σου». Το *φιλείν* ορίζεται, επομένως, ως το να επιθυμείς για κάποιον πράγματα που θεωρείς καλά, έχοντας αυτή την επιθυμία για χάρη του και επιδιώκοντας όσο μπορείς δραστηκότερα την κατάκτησή τους. Όπως επισημαίνει ο Γρηγόρης Βλαστός, ο σκοπός αυτού του κεντρικού αριστοτελικού ορισμού «δεν είναι να εξηγήσει όλες τις χρήσεις του *φιλείν*, παρά μόνο εκείνες οι οποίες ανταποκρίνονται σ' αυτό που ο Αριστοτέλης θεωρεί «εστιακή σημασία» του –δηλαδή να συλλάβει το είδος εκείνο της αγάπης που μπορούμε να αισθανόμαστε μόνο για πρόσωπα και με κανένα τρόπο για πράγματα, αφού, στην περίπτωση πραγμάτων, δεν έχει νόημα να πούμε ότι θέλουμε το καλό τους για χάρη τους»³⁸.

Κατά τον John Cooper, ο ορισμός αυτός από τη *Ρητορική* δηλώνει τον πυρήνα της ανάλυσης του ίδιου του Αριστοτέλη για τη φιλία, αφού, σύμφωνα με την αριστοτελική παρουσίαση της τέλει φιλίας, «τα μέρη αγαπούν το ένα το άλλο για τους χαρακτήρες τους και όχι απλώς και μόνο επειδή χαίρονται ή ωφελούνται το ένα από τη συντροφιά του άλλου»³⁹. Το είδος αυτό της φιλίας αποκαλείται από τον Cooper «φιλία του χαρακτήρα», είναι αξιολογικά δηλαδή το πρώτο είδος φιλίας, η «πρωταρχική φιλία». Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι το είδος της φιλίας κατ' άρετην ή της φιλίας δια τὸ ἀγαθὸν αποτελεί και το αρχικό είδος φιλίας χρονολογικά, αφού δεν είναι συνήθως η αγάπη για το χαρακτήρα του άλλου που μας κάνει να επιθυμήσουμε να γίνουμε φίλοι με αυτόν, δηλαδή που σηματοδοτεί την αρχή της φιλίας. Όπως τονίζει σε ποικίλα χωρία ο Αριστοτέλης, αυτό που, συνήθως, ωθεί τους ανθρώπους να ξεκινήσουν μια φιλία είναι η ευχαρίστηση ή η χρησιμότητα που μας εκπέμπει ο άλλος η οποία μας παροτρύνει να γίνουμε φίλοι μαζί του, ενώ η φιλία για το χαρακτήρα του άλλου έρχεται αργότερα και παγιώνει τη φιλία. Η «φιλία του χαρακτήρα» διακρίνεται από τα άλλα δύο είδη φιλίας κατά το ότι η περιγραφή υπό την οποία κάποιος αγαπά κάποιον αποτελεί μία περιγραφή που αναφέρεται στο σύνολο του άλλου προσώπου που αποτελεί το αντικείμενο της φιλίας, δηλαδή σε όλες τις ιδιότητες του άλλου ανθρώπου και όχι μόνον σε κάποιες από αυτές, όπως συμβαίνει με τα άλλα είδη φιλίας⁴⁰.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που ο ορισμός από τη *Ρητορική* καταδεικνύει με επιτυχία είναι ότι, για τον Αριστοτέλη, η φιλία σε γενικές γραμμές σαφώς εμπεριέχει τουλάχιστον δύο σημαντικά συστατικά χαρακτηριστικά: στοργή και ένα αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το καλό του φίλου. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της αριστοτελικής κανονιστικής έννοιας της φιλίας

Ελένη Γ. Λεοντσίνη

στην ανάλυση που μας παρέχεται τόσο στα *Ηθικά Νικομάχεια* όσο και στα *Ηθικά Ευδήμεια*. Όταν κανείς εξετάζει τη διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στα τρία είδη φιλίας καθώς και την έννοια της πολιτικής φιλίας, χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη του τον πυρήνα που είναι κοινός για όλες τις φιλικές σχέσεις, όπως αυτός περιγράφεται στον ορισμό της φιλίας που αναφέρεται στη *Ρητορική*.

Ο κοινός αυτός πυρήνας όλων των φιλικών σχέσεων, ακόμη και αυτών ερωτικής φύσης ή συζυγικής αγάπης, τονίζεται και σε άλλα χωρία των αριστοτελικών ηθικών έργων. Για παράδειγμα, στο I βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, όπου εξετάζονται η προέλευση των φιλικών σχέσεων προς τους γείτονές μας καθώς και τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν διάφορες μορφές φιλίας που σχετίζονται με τη σχέση μας προς τον εαυτό μας, ο Αριστοτέλης ορίζει το φίλο ως κάποιον ο οποίος επιθυμεί και πράττει αυτά που είναι καλά ή φαινομενικά καλά για το φίλο του, για χάρη του φίλου του και ως κάποιον που επιθυμεί την ύπαρξη και τη ζωή του φίλου του για χάρη εκείνου:

«Οι φιλικές σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους, στις οποίες βασίζονται κατά κανόνα και οι ορισμοί της φιλίας, φαίνεται ότι έχουν την αρχή τους στη φιλική σχέση του ανθρώπου με τον ίδιο τον εαυτό του. Ορισμένοι λένε ότι φίλος είναι (1) αυτός που θέλει και κάνει σε κάποιον ό,τι είναι καλό (ή ό,τι του φαίνεται πως είναι καλό) για χάρη εκείνου ή (2) αυτός που θέλει ο φίλος του να υπάρχει και να ζει, και αυτό το θέλει για χάρη του ίδιου του φίλου του (είναι το συναίσθημα που αισθάνονται οι μητέρες για τα παιδιά τους καθώς και οι φίλοι που ήρθαν σε σύγκρουση). Άλλοι λένε ότι φίλος με κάποιον είναι (3) αυτός που περνάει όλο το χρόνο του μαζί με εκείνον· επίσης, (4) αυτός που θέλει τα ίδια πράγματα που θέλει εκείνος ή (5) αυτός που λυπάται και χαίρεται μαζί με το φίλο του (και αυτό επίσης είναι κάτι που το συναντούμε κατά κύριο λόγο στις μητέρες). Με ένα από όλα τα παραπάνω στοιχεία ορίζουν και τη φιλία» (*HN*, I. 1166a 1-10).

Η ανάλυση της έννοιας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ρίχνει φως τόσο στα διαφορετικά είδη φιλίας και τις μορφές που αυτή λαμβάνει όσο και στο γενικό ορισμό της φιλίας που προτάθηκε προηγουμένως. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν τα παραδείγματα και οι παραλληλισμοί του Αριστοτέλη, καθώς θεωρεί ότι η ευνοϊκή διάθεση είναι μία μορφή ανενεργού φιλίας. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει στο I βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*:

«Μοιάζει λοιπόν η ευνοϊκή διάθεση να είναι η αρχή μιας φιλίας, όπως είναι η αρχή του έρωτα η ευχαρίστηση που νιώθει κανείς βλέποντας κάποιον, γιατί κανένας δεν κυριεύεται από έρωτα, αν πρώτα δεν ευχαριστηθεί βλέποντας τη μορφή του άλλου. Αλλά και αυτός που ευχαριστείται με τη θέα της μορφής του άλλου δεν είναι ακόμη ερωτευμένος. Ερωτευμένος θα είναι όταν θα τον ποθεί απόντα και όταν θα επιθυμεί την παρουσία του. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι άνθρωποι δεν μπορούν να είναι φίλοι, αν δεν υπήρξαν ευνοϊκά διατεθειμένοι, αυτοί όμως που είναι ευνοϊκά διατεθειμένοι προς κάποιον δεν είναι

ακόμα φίλοι του, και ο λόγος είναι ότι θέλουν μόνο ό,τι είναι καλό γι' αυτόν τον άνθρωπο, τίποτε όμως δεν είναι πρόθυμοι να κάνουν μαζί του ούτε και να υποβληθούν σε κόπους γι' αυτόν. Έτσι, μιλώντας κανείς μεταφορικά, θα μπορούσε να πει ότι η ευνοϊκή διάθεση είναι μια «ανενεργός» φιλία, που όμως, αν κρατήσει καιρό και οδηγήσει σε μια στενότερη γνωριμία, γίνεται όχι όμως φιλία για το όφελος ούτε φιλία για την ευχαρίστηση, γιατί τέτοια κίνητρα ούτε ευνοϊκή διάθεση δεν γεννούν» (HN, 1167a 1-11).

Στο τελευταίο αυτό σημείο ο Αριστοτέλης φαίνεται να υποπίπτει σε μια αντίφαση⁴¹ σε σχέση με το προαναφερθέν χωρίο της *Ρητορικής* (1380b 35-1381a 10), αλλά και με άλλα σημεία, όταν, μολονότι αναγνωρίζει ότι και τα τρία είδη φιλίας που αναφέρει είναι φιλία, μιλά υποτιμητικά για τα δύο «κατώτερα» είδη φιλίας, αναφέροντας ότι κίνητρα όπως το όφελος και η ευχαρίστηση «δεν γεννούν καν ευνοϊκή διάθεση». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για τα δύο αυτά είδη φιλίας, τη φιλία για το χρήσιμο και τη φιλία για την ηδονή, «οί μὲν οὖν διὰ τὸ χρήσιμον φιλοῦντες ἀλλήλους οὐ καθ' αὐτοὺς φιλοῦσιν, ἀλλ' ἢ γίνεται τι αὐτοῖς παρ' ἀλλήλων ἀγαθόν. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ δι' ἡδονὴν» (HN, 1156a 10-12). Οπωσδήποτε, σύμφωνα με την αριστοτελική πραγματέυση του θέματος, και τα τρία είδη φιλίας έχουν βέβαια ως κοινό χαρακτηριστικό τους τη μη λανθάνουσα ἀντιφίλησιν, αυτή είναι, όμως, ορισμένες φορές φαινομενική και υποκριτική και γίνεται ουσιαστική μόνο αν οι φιλίες αυτές περάσουν στο τρίτο επίπεδο της πρωταρχικής φιλίας, της φιλίας για την αρετή. Όπως ο Αριστοτέλης φαίνεται να υπονοεί, οι φιλίες που συνάπτονται για το χρήσιμο και το ευχάριστο, παρόλο που χαρακτηρίζονται από αντιφίληση, δεν προέρχονται από ειλικρινή αισθήματα, γι' αυτό οι φίλοι στην ουσία μεταχειρίζονται το αγαπημένο πρόσωπο για τα προσωπικά τους συμφέροντα ή την ευχαρίστησή τους⁴². Ο Αριστοτέλης σημειώνει στα HN 1157b1-3 ότι «εἰς ταῦτα δὲ τὰ εἶδη τῆς φιλίας νενεμημένης οἱ μὲν φαῦλοι ἔσσονται φίλοι δι' ἡδονὴν ἢ τὸ χρήσιμον, ταύτη ὁμοιοὶ ὄντες, οἱ δ' ἀγαθοὶ δι' αὐτοὺς φίλοι ἢ γὰρ ἀγαθοί. οὗτοι μὲν οὖν ἀπλῶς φίλοι, ἐκεῖνοι κατὰ συμβεβηκὸς καὶ τῷ ὁμοιωσθαι τούτοις». Όπως εύστοχα επισημαίνει η Rosalind Hursthouse, σε άρθρο της με το οποίο απαντά στην κριτική του Talbot Brewer⁴³, πράγματι μόνο η φιλία του χαρακτήρα έχει ως στόχο της την αγάπη του φίλου μας για το χαρακτήρα του μόνο και όχι για κάποιον άλλο λόγο. Πολλές μορφές φιλίας, όπως φιλίες μεταξύ συναδέλφων ή η ερωτική αγάπη, παρόλο που εμπεριέχουν ευνοϊκή διάθεση, η εύνοια αυτή δεν εκδηλώνεται για κανέναν άλλο λόγο παρά μόνο για το λόγο αυτόν που αποτελούσε και το σκοπό της φιλίας, όπως λ.χ. η συναδερφική συνεργασία ή η ικανοποίηση της ερωτικής επιθυμίας. Όταν νομίζουμε ότι η φιλία του άλλου προσώπου δημιουργήθηκε λόγω της ποιότητας του χαρακτήρα μας, απλώς εξαπατούμε τον εαυτό μας. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν υπήρχε ευνοϊκή διάθεση⁴⁴.

Φυσικά, από μόνη της η εύνοια, η ευνοϊκή δηλαδή διάθεση, όπως ο Αριστοτέλης επισημαίνει στο 1166b30-1167a3 των *Ηθικών Νικομαχείων*, αν και

Ελένη Γ. Λεοντσίνη

φαίνεται να είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της φιλίας, εμπεριέχει δηλαδή κάτι από τη φιλική σχέση, παρόλα αυτά δεν είναι φιλία, αφού εύνοια μπορούμε να έχουμε ακόμη και προς ανθρώπους που δε γνωρίζουμε, χωρίς καν τα πρόσωπα αυτά να το γνωρίζουν τα ίδια, αλλά φιλία κατά αυτόν τον τρόπο δεν είναι δυνατόν να έχουμε. Είναι δυνατόν, λ.χ., να είμαστε ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι σε έναν φοιτητή μας, χωρίς όμως αυτός να το γνωρίζει. Κατά αυτήν την έννοια, η εύνοια δεν είναι καν αγάπη (φίλησις), αφού η αγάπη προϋποθέτει τη συναναστροφή, ενώ η ευνοϊκή διάθεση μπορεί να γεννηθεί ξαφνικά. Για να είναι κάποιος φίλος, χρειάζεται και οι δύο να αναγνωρίζουν τη φιλία τους. Η εύνοια, η ευνοϊκή διάθεση, είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη φιλία, αλλά όχι επαρκής, αφού χρειάζεται κάποιος να είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς κάποιον άλλο για να μπορέσει να γίνει φίλος του, και η εύνοια από μόνη της δεν είναι αρκετή για να γίνει κανείς φίλος με κάποιον, αφού η φιλία δημιουργείται από την αγάπη που φέρνει η συναναστροφή και η αμοιβαιότητα.

Ο Αριστοτέλης τονίζει, βέβαια, ότι «για την αγάπη που αισθάνονται οι άνθρωποι για τα άψυχα πράγματα δεν χρησιμοποιείται η λέξη φιλία, αφού στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει ανταπόδοση της αγάπης, ούτε ανταπόδοση του καλού γι' αυτό το άλλο, ενώ για τον φίλο λέμε ότι πρέπει να θέλουμε το καλό, και να το θέλουμε για χάρη του ίδιου». Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι αυτοί που θέλουν με αυτόν τον τρόπο το καλό για τον άλλον χαρακτηρίζονται απλώς ευνοϊκά διατεθειμένοι άνθρωποι, αφού στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει η ίδια θέληση για δημιουργία φιλίας και από την πλευρά του άλλου, δεν υφίσταται δηλαδή «άντιφίλησις». Η φιλία δημιουργείται μόνον όταν υπάρχει αμοιβαιότητα των αισθημάτων και ευνοϊκή διάθεση και από τις δύο πλευρές, με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτή «να είναι φανερή στα μάτια της κάθε πλευράς». Πολλοί είναι ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι σε ανθρώπους που δεν τους έχουν δει καθόλου ή τους γνωρίζουν ελάχιστα, έχουν όμως γι' αυτούς τη γνώμη πως είναι καλοί άνθρωποι ή χρήσιμοι, και την ίδια γνώμη μπορεί να έχουν γι' αυτούς και οι άλλοι.

Οπωσδήποτε, δεν είναι δυνατόν να ενδιαφερόμαστε για όλους τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο ούτε βέβαια να αγαπάμε τους πάντες. Είναι δυνατόν, βέβαια, να έχουμε ευνοϊκή διάθεση προς τους ανθρώπους που γνωρίζουμε ελάχιστα ή καθόλου, αλλά δεν τρέφουμε φιλικά αισθήματα προς αυτούς, δε στενοχωριόμαστε, λ.χ., για μια άγνωστη γυναίκα που τυχαία είδαμε από μακριά στο αεροδρόμιο να είναι αναστατωμένη, ούτε, βέβαια, την ίδια στιγμή, είμαστε απαθείς ή ακόμη και μοχθηρά αδιάφοροι όταν η υποτιθέμενη καλύτερή μας φίλη είναι στενοχωρημένη μπροστά στα μάτια μας. Συμπεριφορές τέτοιου είδους βρίσκονται στα όρια της παθολογίας κατά τον Αριστοτέλη και αποτελούν μερικούς από τους λίγους λόγους που δικαιολογούν τη διάλυση μιας φιλίας, όταν η κακία και η μοχθηρία του άλλου θεωρηθεί ότι δεν επιδέχεται θεραπείας, όταν δηλαδή θεωρήσουμε ότι αυτός που αγαπούμε δεν είναι δυνατόν να αλλάξει και να πάψει να είναι μοχθηρός. Η διάλυση της φιλίας είναι θεμιτό να

γίνει, κατά τον Αριστοτέλη, δι' *ὑπερβολήν μοχθηρίας* του ενός φίλου: «ἢ οὐ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις κατὰ τὴν μοχθηρίαν» (HN, 1165b 18), όταν δηλαδή σε μια φιλική σχέση έχει επέλθει με το χρόνο ή για διαφορετικούς λόγους δυσαναλογία, χωρίς να είναι δυνατόν να επέλθει *ἐπανόρθωσις εἰς τὸ ἦθος* του ενός φίλου⁴⁵.

Επίσης, κατά τον Αριστοτέλη, ένας άλλος λόγος διάλυσης της φιλίας είναι όταν ο άλλος, ο υποτιθέμενος φίλος μας, παρουσίαζε σε εμάς ένα άλλο πρόσωπο από αυτό που πραγματικά είχε, όταν, δηλαδή, μας έδινε την εντύπωση ότι μας αγαπούσε για το χαρακτήρα μας, ενώ, στην πραγματικότητα, συναναστρεφόταν μαζί μας, προσποιούνταν δηλαδή το φίλο, για την ευχαρίστηση που αντλούσε από εμάς ή, ακόμη χειρότερα, για τη χρησιμότητα που του προσέφερε η φιλία του μαζί μας. Υπάρχουν, δηλαδή, ορισμένες περιπτώσεις που κάποιος συνάπτει φιλία μαζί μας έχοντας ως στόχο την ευχαρίστηση ή τη χρησιμότητα που παρέχει η φιλία του μαζί μας, αλλά παρουσιάζει το ενδιαφέρον του αυτό προς εμάς ως φιλία για το χαρακτήρα μας. Κατά παρόμοιο τρόπο, ενδέχεται κάποιος να συνάπτει φιλία με εμάς γιατί του είμαστε χρήσιμοι, αλλά να παρουσιάζει τη φιλία του αυτή ως φιλία για την ευχαρίστηση, να εμφανίζεται, δηλαδή ότι προτιμά την φιλία μας επειδή του είμαστε ευχάριστοι, αλλά στην πραγματικότητα να είναι φίλος με εμάς μόνο επειδή του είμαστε χρήσιμοι. Κατά τον Αριστοτέλη, αν το πρόσωπο αυτό έχει κάνει σαφείς τις προθέσεις του προς εμάς, αλλά είμαστε εμείς εκείνοι που αυτο-εξαπατηθήκαμε, που λανθασμένα δηλαδή θεωρήσαμε ότι η φιλία του σήμαινε κάτι άλλο από αυτό που στην πραγματικότητα ήταν, τότε οφείλουμε να κατηγορήσουμε μόνο τον εαυτό μας και όχι το άλλο πρόσωπο. Αν, όμως, συνειδητά εξαπατηθούμε κατά αυτόν τον τρόπο από τον άλλον, τον υποτιθέμενο φίλο μας, τότε δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να κατηγορούμε τον εαυτό μας, αλλά μόνο το άλλο πρόσωπο, αφού εκείνο ήταν που συνειδητά μας εξαπάτησε. Μια τέτοιου είδους συμπεριφορά προς το πρόσωπό μας δικαιολογεί απολύτως, κατά τον Αριστοτέλη, την από μέρους μας διάλυση της φιλίας. Γενικότερα, ο Αριστοτέλης, ενώ αναφέρεται σε ποικίλα χωρία για τους λόγους διάλυσης της φιλίας, φαίνεται να υποστηρίζει ότι σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να προσπαθούμε να διατηρήσουμε τη φιλία, επιμένοντας στη σχέση μας με τον άλλον και δίδοντας πολλές «δεύτερες» ευκαιρίες στους φίλους μας.

Έχει υποστηριχθεί από πολλούς ότι «το να ζει κανείς μαζί με τον άλλο» αποτελεί γενικότερα μία απαραίτητη προϋπόθεση για τη φιλία. Για παράδειγμα, η Martha Nussbaum υποστηρίζει ότι στον Αριστοτέλη υπάρχουν οκτώ «προϋποθέσεις για τη φιλία»: αμοιβαιότητα στην αγάπη, ανεξαρτησία (το αντικείμενο της φιλίας πρέπει να θεωρείται ως ένα ον που διαθέτει ένα ξεχωριστό αγαθό, όχι απλώς ως ένα απόκτημα ή μια επέκταση ενός φίλου, και ο πραγματικός φίλος θα εύχεται στον άλλον μόνο καλά πράγματα προς χάριν αυτού του ξεχωριστού αγαθού), αμοιβαία ωφελιμότητα στην πράξη, να ζει κανείς μαζί με τον άλλο, εμπιστοσύνη, αμοιβαιότητα στην ευχαρίστηση, αμοιβαία

βοήθεια και, τέλος, αμοιβαία έλξη⁴⁶. Επιπλέον, κατά την Nussbaum, υπάρχουν τρεις μηχανισμοί της φιλίας: αμοιβαίος επηρεασμός, κοινή δραστηριότητα και συναγωνισμός και μίμηση (φιλία κατόπτρου)⁴⁷.

Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι, για να μπορέσουμε να επιτύχουμε τη δημιουργία της «πρωτεύουσας φιλίας», η οποία αποτελεί βέβαια το ανώτερο είδος φιλίας, το να ζει κανείς μαζί με τον άλλο και να μοιράζεται κοινές δραστηριότητες σε καθημερινή βάση αποτελεί βασική προϋπόθεση. Στην πραγματικότητα, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι «οι φίλοι θα πρέπει να περνούν τις μέρες τους μαζί» (HN, 1158a9, 1171a5) ή «να βαδίζουν μαζί στο χρόνο» (HN, 1157b22), αφού είναι σημαντικό να αποκτά κανείς μία διεξοδική εμπειρία του χαρακτήρα του άλλου και των συνηθειών του για να μπορέσει να επιτύχει μία τέτοια μορφή σχέσης, όπως είναι η πρωταρχική φιλία. Εντούτοις, ο Αριστοτέλης φαίνεται να πιστεύει ότι δεν είναι πάντοτε σημαντικό οι φίλοι να περνούν τις μέρες τους μαζί σε αδιάκοπη συντροφιά, αφού φαίνεται να προτείνει σε διάφορα χωρία ότι δεν είναι απαραίτητο οι άνθρωποι που αγαπούμε να είναι συνέχεια μαζί μας, όπως άλλωστε η φράση «βαδίζουν μαζί στο χρόνο» υποδηλώνει. Αυτό που έχει κυρίως σημασία είναι η διάρκεια της φιλίας, χρειάζεται, δηλαδή να υπάρχει διάρκεια του χρόνου, να έχει περάσει αρκετός χρόνος από τότε που ξεκίνησε η φιλία, ώστε να είναι δυνατόν να γνωρίσουμε το χαρακτήρα του άλλου. Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι άνθρωποι βρίσκουν ευχαρίστηση στο να ζουν στη συντροφιά ο ένας του άλλου και να κάνουν καλά πράγματα ο ένας για τον άλλον, αλλά «άλλοι κοιμούνται ή έχουν χωριστεί από την απόσταση και δε λαμβάνουν μέρος στις κοινές δραστηριότητες της φιλίας, έχουν, όμως την τάση να το κάνουν αυτό, γιατί η απόσταση δε διαλύει τη φιλία χωρίς λόγο, αλλά απλώς διαλύει τη δραστηριότητά της (HN, 1157b5-13). Επιπλέον, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι αποτελεί ορθολογική και πρέπουσα αντίδραση, που ορθώς αντιστοιχεί στην αξία της προσωπικής στοργής και αγάπης σε μια αγαθή ανθρώπινη ζωή, να αποδίδει κανείς αξία σ' αυτούς που είναι νεκροί όσο και σ' αυτούς που είναι ζωντανοί. Όπως αναφέρει, «θεωρούμε ότι αποτελεί αρετή στους ανθρώπους αν αγαπούν τους φίλους τους το ίδιο είτε όταν είναι παρόντες ή απόντες, το ίδιο αν είναι ζωντανοί ή νεκροί (Ρητορική, 1381b24-26). Η Martha Nussbaum εύστοχα επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα σε ένα καντιανό και έναν αριστοτελικό σχετικά με το θέμα αυτό, υπό την έννοια ότι ένας καντιανός θα έτεινε να πιστεύει ότι αυτή η αντίδραση αποτελεί ένα ατυχές ψυχολογικό γεγονός για πολλούς ανθρώπους. Όμως, όπως ο Αριστοτέλης αναφέρει στα HN 1099b2-4, «κανείς δε θα μπορέσει να ζήσει ποτέ εντελώς καλά, αν είναι μοναχικός και άτεκνος' ακόμη περισσότερο, ίσως, αν έχει υπερβολικά κακά παιδιά ή κακούς φίλους ή είχε καλούς που πέθαναν»⁴⁸.

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τον ορισμό της φιλίας όπως παρουσιάζεται στη Ρητορική, σε συνδυασμό με τα βιβλία περί φιλίας στα Ηθικά Νικομάχεια και τα Ηθικά Ευδήμεια, είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι, κατά τον Αρι-

στοτέλη:

- ο χ και ο ψ είναι φίλοι αν και μόνο αν (αν)
- (1) οι χ και ψ γνωρίζουν ο ένας τον άλλο
- (2) οι χ και ψ νιώθουν αμοιβαία εύνοια για χάρη του άλλου
- (3) οι χ και ψ νιώθουν αγάπη ο ένας για τον άλλον, και,
- (4) οι χ και ψ αναγνωρίζουν το (2) και το (3)⁴⁹.

Σύμφωνα με την περίφημη διάκρισή του, ο Αριστοτέλης διακρίνει γενικά τρία είδη φιλίας (HN, Θ, 2-3), τη φιλία που δημιουργείται είτε από (1) χρησιμότητα ή (2) από ευχαρίστηση ή (3) από αρετή (διὰ τὸ χρήσιμον, δι' ἡδονήν, κατ' ἀρετήν). Χρειάζεται, όμως, να επισημανθεί ότι οφείλουμε να διακρίνουμε τις φιλίες που βασίζονται στην ηδονή και τη χρησιμότητα από τις σχέσεις εκμετάλλευσης κατά τις οποίες τα δύο μέρη στοχεύουν μόνο στη δική τους ευχαρίστηση και καθόλου στο αγαθό του άλλου. Τρία, είναι δηλαδή τα πράγματα που είναι αναγκαίο να διαχωρίζονται, η βάση ή ο λόγος της σχέσης (το αντικείμενο λόγω του οποίου αγαπούν), το αντικείμενό της και ο σκοπός ή το τέλος της⁵⁰. Η ηδονή, η χρησιμότητα και ο καλός χαρακτήρας αποτελούν τρεις διαφορετικές βάσεις ή αρχικούς λόγους στους οποίους θεμελιώνεται μία φιλία, αλλά δεν αποτελούν το στόχο ή το τελικό προθετικό αίτιο της φιλικής σχέσης. Κατά την Nussbaum, «το αντικείμενο της σχέσης σε όλες τις περιπτώσεις αποτελεί το άλλο πρόσωπο, όμως το πρόσωπο θα θεωρείται και θα είναι γνωστό κατά τρόπο που δεσμεύεται από τη βάση της φιλίας⁵¹. Δηλαδή, ως κάποιος ή κάποια που είναι ευχάριστος να είμαστε μαζί του, ως ένα πρόσωπο καλά τοποθετημένο, ώστε να μας αποφέρει χρήσιμες συναλλαγές ή ως ένα πρόσωπο που έχει καλό χαρακτήρα. Επομένως, τα δύο κατώτερα είδη φιλίας στοχεύουν να ωφελήσουν το άλλο πρόσωπο μόνο υπό μία χαλαρή και επιφανειακή περιγραφή του άλλου. Ο διαχωρισμός αυτός είναι χρήσιμος, ιδιαίτερα στην εξήγηση της έννοιας της πολιτικής φιλίας, όπως τη νοεί ο Αριστοτέλης.

Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ίσως τα τρία αυτά είδη φιλίας γίνουν πιο κατανοητά, αν πρώτα μπορέσουμε να γνωρίσουμε το αντικείμενο της φιλίας μας, «τὸ φιλητόν»:

«Ίσως όμως τα πράγματα θα γίνονταν σαφέστερα εν σχέσει με το θέμα αυτό, αν πρώτα γνωρίζαμε ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της αγάπης, αυτό που γεννάει τη φιλία. Γιατί δεν φαίνεται να κινεί την αγάπη και να γεννάει τη φιλία το καθετί, παρά μόνο αυτό που είναι άξιο να αγαπηθεί και να προκαλέσει τη φιλία, και τέτοιο θεωρείται πως είναι το αγαθό, το ευχάριστο, και το χρήσιμο. Χρήσιμο θα λέγαμε, θαρρώ, πως είναι αυτό μέσω του οποίου προκύπτει κάτι το αγαθό ή το ευχάριστο. Αν είναι έτσι, τότε άξια, λέω, να αγαπηθούν ως τέλη είναι το αγαθό και το ευχάριστο. Αλήθεια όμως, τι αγαπούν οι άνθρωποι; Το αγαθό ή μήπως αυτό που είναι αγαθό γι' αυτούς; Πραγματικά, τα δύο αυτά διαφέρουν μερικές φορές μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει και για το ευχάριστο. Κατά την κοινή αντίληψη: Ο καθένας αγαπάει αυτό που είναι

αγαθό γι' αυτόν τον ίδιο' το αγαθό είναι γενικά άξιο να αγαπηθεί, για το κάθε όμως επιμέρους άτομο άξιο να αγαπηθεί είναι αυτό που είναι αγαθό γι' αυτόν τον ίδιο. Ο καθένας αγαπάει όχι αυτό που είναι αγαθό για τον ίδιο, αλλά αυτό που φαίνεται αγαθό – εν πάση περιπτώσει, για τη δική μας έρευνα αυτό δεν έχει καμιά σημασία: για μας «άξιο να αγαπηθεί» θα είναι «αυτό που φαίνεται άξιο να αγαπηθεί». (HN, 1155b17-1156a5).

Σε αντιστοιχία με το αντικείμενο της αγάπης βρίσκονται και τα τρία είδη φιλίας κατά τον Αριστοτέλη, τα οποία είναι τα ίδια στον αριθμό με τα πράγματα που μπορούν να αγαπηθούν, γιατί αναφορικά με το καθένα από αυτά υπάρχει μια αμοιβαία και αναγνωρίσιμη αγάπη και αυτοί που αγαπούν ο ένας τον άλλον επιθυμούν καλό ο ένας για τον άλλο κατά τον τρόπο με τον οποίο αγαπούν ο ένας τον άλλον (NE, 1158a6-10). Οι διαφορετικοί λόγοι του να αγαπά κάποιον κανείς εξαρτώνται από το κατά πόσον κάποιος τους αγαπά για τη χρησιμότητά τους, την ευχαρίστηση που του προσφέρουν ή για την τελειότητά τους:

«Τρία, επομένως, είδη φιλίας υπάρχουν, ακριβώς όσα είναι και τα πράγματα που είναι άξια να αγαπηθούν. Πραγματικά, στην καθεμιά από τις τρεις αυτές περιπτώσεις υπάρχει φανερή αμοιβαία αγάπη, και αυτοί που αγαπούν ο ένας τον άλλο θέλουν ο ένας το καλό του άλλου για τον λόγο ακριβώς που ο ένας αγαπάει τον άλλον. Αυτοί λοιπόν που αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για τη χρησιμότητα, δεν αγαπούν τον άλλον καθεαυτόν, αλλά για το αγαθό που μπορεί να πάρουν από αυτόν. Το ίδιο και στην περίπτωση που οι άνθρωποι αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για χάρη της ευχαρίστησης' πραγματικά, οι άνθρωποι αγαπούν τους χαριτολόγους όχι για τον χαρακτήρα τους, αλλά γιατί τους είναι ευχάριστοι. Και αυτοί λοιπόν που αγαπούν τους άλλους και τους κάνουν φίλους για τη χρησιμότητά τους τους αγαπούν για χάρη αυτού που είναι αγαθό γι' αυτούς τους ίδιους, και αυτοί που αγαπούν τους άλλους και τους κάνουν φίλους τους για χάρη της ευχαρίστησης τους αγαπούν για χάρη αυτού που είναι ευχάριστο γι' αυτούς τους ίδιους, και όχι γιατί το πρόσωπο που αγαπούν έχει αυτές κι αυτές τις ιδιότητες, αλλά γιατί είναι γι' αυτούς ένα πρόσωπο χρήσιμο ή ευχάριστο. Αυτές λοιπόν οι φιλίες είναι φιλίες για έναν λόγο συμπτωματικό, αφού το πρόσωπο που αγαπιέται δεν αγαπιέται, επειδή είναι αυτό που είναι, αλλά επειδή εξασφαλίζει σ' αυτόν που το αγαπάει κάποιο αγαθό ή κάποια ευχαρίστηση. Ε, αυτού του είδους οι φιλίες διαλύονται εύκολα, αν τα δύο μέρη δεν παραμένουν αυτό που ήταν' πραγματικά, αν ο ένας δεν είναι πια ευχάριστος ή χρήσιμος στον άλλον, ο άλλος παύει να τον αγαπάει. Το χρήσιμο όμως δεν μένει σταθερά το ίδιο, αλλά συνεχώς αλλάζει. Αν λοιπόν λείψει ο λόγος για τον οποίο τα δύο αυτά άτομα ήταν φίλοι, διαλύεται και η φιλία, αφού η φιλία τους είχε δημιουργηθεί μόνο για τον συγκεκριμένο λόγο» (HN, Θ, 1156a11-26).

Κατά τον Αριστοτέλη, η πιο αληθινή φιλία είναι, βέβαια, αυτή μεταξύ των αγαθών ανθρώπων, η οποία δεν επιδιώκει το προσωπικό όφελος αλλά το όφε-

λος του φίλου. Τέλεια είναι η φιλία των ανθρώπων που είναι αγαθοί και όμοιοι στην αρετή. Τέτοιοι φίλοι είναι όμοιοι ο ένας με τον άλλον, επειδή είναι αγαθοί και επίσης είναι αγαθοί οι ίδιοι από μόνοι τους. Όμως αυτές οι φιλίες είναι σπάνιες, όπως σπάνιοι είναι και οι πραγματικά αγαθοί άνθρωποι, και, όπως αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης, ένας άνθρωπος είναι πραγματικά τυχερός αν κατορθώσει να έχει μία ή δύο τέτοιες φιλίες στη διάρκεια της ζωής του:

«Τέλεια είναι η φιλία αυτών που είναι αγαθοί και όμοιοι στην αρετή· γιατί οι άνθρωποι αυτοί θέλουν με τον ίδιο τρόπο ο ένας το καλό του άλλου, και μόνο για τον λόγο ότι είναι άνθρωποι αγαθοί, και αγαθοί καθαυτούς. Οι άνθρωποι όμως που θέλουν το καλό των φίλων τους για χάρη των φίλων τους είναι οι γνησιότεροι: ο λόγος είναι ότι αυτό το κάνουν επειδή αυτή είναι η φύση τους και όχι για έναν συμπτωματικό λόγο. Διαρκεί λοιπόν η φιλία αυτών των ανθρώπων για όσο διάστημα αυτοί είναι αγαθοί –και η αρετή είναι κάτι το μόνιμο. Ο καθένας από τους δύο είναι καθεαυτό αγαθός και αγαθός για τον φίλο του· πραγματικά, οι αγαθοί άνθρωποι είναι και καθαυτούς αγαθοί και ωφέλιμοι ο ένας στον άλλον. Με τον ίδιο τρόπο είναι και ευχάριστοι ο ένας στον άλλον· πραγματικά, οι αγαθοί άνθρωποι είναι και καθαυτούς ευχάριστοι και ευχάριστοι ο ένας στον άλλο· γιατί στον κάθε άνθρωπο είναι πηγή ευχαρίστησης και οι δικές του πράξεις και όσες άλλες μοιάζουν με τις δικές του –και οι πράξεις των αγαθών είναι ίδιες ή παρόμοιες. Αυτού του είδους η φιλία είναι –όπως θα το έβρισκε κανείς εύλογο– μόνιμη, για τον λόγο ότι σ' αυτήν συνυπάρχουν όλες οι ιδιότητες που πρέπει να έχουν οι φίλοι» (HN, Θ, 1156b 9-19).

Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι κάθε φιλία υπάρχει είτε έχοντας ως σκοπό το αγαθό ή την ηδονή –το αγαθό και η ηδονή είτε γενικώς θεωρούμενα είτε έτσι ώστε να αποτελούν αντικείμενο ευχαρίστησης για εκείνον που έχει τη φιλική διάθεση («πᾶσα γὰρ φιλία δι' ἀγαθόν ἐστιν ἢ δι' ἡδονήν, ἢ ἀπλῶς, ἢ τῷ φιλοῦντι»).⁵² Η φιλία στηρίζεται, επίσης, σε κάποια ομοιότητα. Αναφορικά δε με τη φιλία των αγαθών ανθρώπων, όλες οι ποιότητες που έχουμε ονομάσει ανήκουν στη φύση των ίδιων των φίλων, «γιατί σ' αυτό το είδος της φιλίας είναι και οι άλλες ιδιότητες ίδιες, και αυτό που είναι καθεαυτό αγαθό είναι και καθεαυτό ευχάριστο – αυτά είναι κατά κύριο λόγο άξια να αγαπηθούν· η αγάπη, λοιπόν, και η φιλία συναντώνται κατά κύριο λόγο και στην καλύτερή τους μορφή μεταξύ αυτών των ανθρώπων» (HN, 1156b 19-24)⁵³.

Κατά τον Αριστοτέλη, η σχέση του ενάρετου ανθρώπου προς το φίλο του είναι σαν τη σχέση του με τον εαυτό του, γιατί ο φίλος είναι σαν ένας άλλος εαυτός μας: «ἔστι γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός» (1166a30-31). Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Πλάτων υποστήριζε, επίσης, ότι αυτό που αγαπούμε στον άλλο είναι ο εαυτός μας, ότι αυτό, δηλαδή, που βλέπουμε στον άλλο είναι η εικόνα μας⁵⁴. Η αναγνώριση του εαυτού στο φίλο μας είναι ένα θέμα που είναι κοινό στις περισσότερες φιλοσοφικές προσεγγίσεις της φιλίας και συνδέεται συγχρόνως, με άμεσο σχεδόν τρόπο, με την έννοια της φιλαυτίας. Η αγάπη του εαυτού

Ελένη Γ. Λεοντσίνη

μας δεν είναι, κατά τον Αριστοτέλη, κατακριτέα, αντιθέτως, μάλιστα, είναι απαραίτητο να αγαπάμε τον εαυτό μας για να μπορούμε να αγαπάμε και τον άλλον ως άλλο εαυτό μας. Όπως ιδιαίτερα εύστοχα παρατηρεί ο Jean-Pierre Vernant:

«πρέπει να υπάρχει αμοιβαία έλξη με αυτόν τον άλλο, με τον οποίο θα έρθεις αντιμέτωπος κι ο οποίος θα σε κάνει να σκεφτείς ποιος είσαι. Το να αναρωτιέσαι γιατί μοιάζεις με κάποιον, γιατί νιώθεις ευχαρίστηση να βρίσκεσαι μαζί του, όλο αυτό προϋποθέτει κάποια συναισθηματική προσέγγιση, μια συμπάθεια προς αυτόν και, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, μια επανεξέταση του εαυτού σου, μια αλλαγή, έναν τρόπο να πλάσεις τον εαυτό σου όπως και έναν τρόπο να πλάσεις τον άλλο. Γιατί πλάθουμε στην πραγματικότητα και τον άλλο: πώς θα μπορούσαμε να τον αναγνωρίσουμε, αν όχι πλάθοντάς τον, φτιάχνοντας μια εικόνα του, ανακαλύπτοντας τους δρόμους που οδηγούν σ' αυτόν;»⁵⁵.

Χρειάζεται, πράγματι, σε κάθε μορφή φιλίας να θυμόμαστε ότι το πιο σημαντικό πράγμα είναι ο φίλος και όχι η φιλία. Όπως ο Αριστοτέλης τονίζει αδιάλειπτα, η φιλία αποτελεί από μόνη της αγαθό και ανταμοιβή. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι η φιλία δεν προσφέρει ευχαρίστηση στα πρόσωπα που τη βιώνουν, απλώς η ευχαρίστηση δεν αποτελεί το μοναδικό σκοπό της, αφού χρειάζεται να υπάρχει και κάτι στον άλλον που να αξίζει της προσοχής μας. Όπως η Elizabeth Telfer υπενθυμίζει, «η υπερβολική ενασχόληση με την αξία της φιλίας ενέχει τους δικούς της κινδύνους. Ενδέχεται να οδηγήσει τους ανθρώπους να αναζητούν φίλιες αντί για φίλους και να αξιολογούν το άλλο πρόσωπο ως μία πιθανή συνθήκη στη σχέση και όχι για το ποιος αυτός πράγματι είναι ... με άλλα λόγια, είναι δυνατόν να αποκτήσουμε την πολύτιμη σχέση μιας φιλίας μόνο όταν πάψουμε να την σκεφτόμαστε και επικεντρωθούμε στον ίδιο τον φίλο μας»⁵⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Δε θα αναφερθώ εκτενώς στην παρούσα μελέτη στο είδος της «πολιτικής φιλίας», όπως αυτή νοείται από τον Αριστοτέλη, λόγω της ιδιομορφίας που αυτή έχει, παρόλο που και αυτή αποτελεί μία από τις πολλές μορφές φιλίας που εξετάζει ο Σταγειρίτης σε ποικίλα χωρία. Για το θέμα αυτό έχω, όμως, αναφερθεί εκτενώς στη διδακτορική μου διατριβή, βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard Stalley, κεφ. 6: «Friendship in the City», National and Kapodistrian University of Athens, S. Saripolos Library, Athens 2007, σ.σ. 159-209. Βλ., επίσης, E. Λεοντσίνη, «Αριστοτελική πολιτική φιλία και φιλελεύθερη κοινότητα», υπό δημοσίευση στο Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τα προβλήματα της εποχής μας*, Πρακτικά του 20ού Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας (Χανιά, 12-17 Ιουλίου 2008), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ιωνία, Αθήνα 2009. Γενικότερα για την έννοια της πολιτικής φιλίας στον Αριστοτέλη και άλλες προσεγγίσεις του θέματος αυτού, βλ., επίσης, B. Yack, *The Problems of a Political Animal*, University of California

- Press, Berkeley and Los Angeles 1993· M. Schofield, «Sharing in the Constitution», *The Review of Metaphysics*, 49 (1996), σ.σ. 831-858 και του ιδίου, «Political Friendship and the Ideology of Reciprocity», στο: M. Schofield, *Saving the City*, Routledge, London and New York 1999, σ.σ. 82-99.
- ² Για την αριστοτελική έννοια του έρωτα, βλ. A. W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Clarendon Press, Oxford 1989, σ.σ. 236-249· Martha Nussbaum, «Platonic Love and Colorado Law: The Relevance of Ancient Greek Norms to Modern Sexual Controversies», *Virginia Law Review*, 80 (1994), σ.σ. 1515-1651· Juha Sihvola, «Aristotle on Sex and Love», στο: M.C. Nussbaum και J. Sihvola (eds), *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago University Press, Chicago 2002, σ.σ. 200-221· Ε. Λεοντσίνη, «Έρωτς και ερωτική αγάπη κατά τον Αριστοτέλη», *Celestia*, 2 (2009), σ.σ. 61-68. Βλ., επίσης, Ι. Καλογεράκος, «Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28 (1997-1998), σελ. 180, όπου γίνεται ειδική ανάλυση της «φιλίας εν ισότητι» και της «φιλίας καθ' ύπεροχόν» (αυτόθι, σ.σ. 179-184).
- ³ M. Baron, «Impartiality and Friendship», *Ethics*, 101, 4 (1991), σελ. 837.
- ⁴ Βλ. παρακάτω υπ. 31.
- ⁵ G. Graham & H. LaFollette, *Person to Person*, Temple University Press, Philadelphia 1989, σελ. 9.
- ⁶ Για αναφορές στην έννοια της φιλίας στα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, βλ. ενδεικτικά Β. Τόγια-Ε. Ρούσσος, *Φιλοσοφικά κείμενα, Γ' Γυμνασίου*, Βιβλίο μαθητή, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1980· Καλογεράκος, Β. Καρασμάνης, Α. Κουτούγκος, Χρ. Μιχαλοπούλου-Βέικου, Π. Νικολακόπουλος, *Φιλοσοφία για την Γ' Τάξη του Ενιαίου Λυκείου*, Βιβλίο μαθητή, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999, σ.σ. 191-195· Σ. Βιρβιδάκης, Β. Καρασμάνης, Χ. Τουρνά, *Φιλοσοφία, Β' Ενιαίου Λυκείου θεωρητική κατεύθυνση*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2007· Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Χρ. Σακελλίου, Ε. Λεοντσίνη, *Ανθολόγιο αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων από μετάφραση, Γ' Γυμνασίου* (βιβλίο μαθητή), Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2008, σ.σ. 94-97 και Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Χρ. Σακελλίου, Ε. Λεοντσίνη, *Ανθολόγιο αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων από μετάφραση, Γ' Γυμνασίου* (βιβλίο εκπαιδευτικού), Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2008, σ.σ. 75-77.
- ⁷ «Δημοκράτους γνῶμαι», Β 248-266, στο: H. Diels & W. Kranz (επιμ.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, 1961. Βλ. J. F. Procopé, «Democritus on Politics and the Care of the Soul», *The Classical Quarterly*, 39, 2 (1989), σ.σ. 307-331 και του ιδίου, «Democritus on Politics and the Care of the Soul: Appendix», *The Classical Quarterly*, 40, 1 (1990), σ.σ. 21-45.
- ⁸ Αντιφών, *Περί όμοιοίας* [βλ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος (επιμ.), *Η αρχαία σοφιστική, Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1991, σ.σ. 403-474].
- ⁹ Ο Πλάτων, ως γνωστόν, αναλύει διεξοδικά τις ποικίλες μορφές του έρωτα καθώς και τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του. Εκτενώς αναφέρεται στην πολιτική φιλία στην *Πολιτεία* (457c-464d), όπου την εξετάζει σε σχέση με τη σημασία που δίδει στην ομογνωμία των πολιτών. Βλ. R. F. Stalley, «Aristotle's Criticism of Plato's Republic», στο: D. Keyt and F. Miller, (επιμ.), *A Companion to Aristotle's Politics*, Blackwell, Oxford 1991, σ.σ. 182-199 και R. Mayhew, *Aristotle's Criticism of Plato's Republic*, Rowman & Littlefield, Lanham 1997, σ.σ. 59-94. Για την έννοια της φιλίας στον Πλάτωνα, βλ. ενδεικτικά το σχετικά πρόσφατο άρθρο του C. D. C. Reeve, «Plato on Eros and Friendship», στο: H. H. Benson, *A Companion to Plato*, Blackwell, Oxford 2006, σ.σ. 294-307 καθώς και το άρθρο του Γρηγόρη Βλαστού, «Το άτομο ως αντικείμενο αγάπης στον Πλάτωνα», στο: Gregory Vlastos,

- Πλατωνικές μελέτες, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, επιμ. Π. Φαναράς, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σ.σ. 27-79. Βλ., επίσης, για τη σύνδεση πλατωνικής και αριστοτελικής φιλίας, J. Annas, «Plato and Aristotle on Friendship and Altruism», *Mind*, 86 (1977), σ.σ. 532-554.
- ¹⁰ Βλ. J. M. Rist, «Epicurus on Friendship», *Classical Philology*, 75, 2 (1980), σ.σ. 121-129 και S. Stern-Gillet, «Epicurus and Friendship», *Dialogue*, XXVIII (1989), σ.σ. 275-288.
- ¹¹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, xiii 561c (H. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vol. I: *Zeno et Zenonis Discipuli*, Leipzig 1903-5: I. 263). Για την έννοια της φιλίας στον Ζήνωνα τον Κιτιέα, τον ιδρυτή της στωικής φιλοσοφίας, βλ. H. C. Baldry, «Zeno's Ideal State», *The Journal of Hellenic Studies*, 79 (1959), σ.σ. 3-15· G. Boys-Stones, «Eros in Government: Zeno and the Virtuous City», *Classical Quarterly*, 48, 1 (1998), σ.σ. 168-174. Βλ., επίσης, E. Leontsini, «Zeno of Kition on Love, Friendship, Concord, and the Unity of the State», υπό έκδοση στο Α. Δημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Μελετών 2009 και E. Leontsini, «Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kition on *erôs* and *philia*», υπό έκδοση στο Chris Carey, Nick Lowe, Ed Sanders, and Chiara Thumiger (eds), *Eros in Ancient Greece. Proceedings of the UCL 2009 Conference*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- ¹² Επίκτητος, «Περί φιλίας», στο: Άρριανού τῶν Ἐπικτήτου Διατριβῶν: Διατριβή Β', κβ' (μτφρ. Μ. Γ. Μπίλα, Ι. Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003).
- ¹³ Cicero, *De amicitia*, J. G. F. Powell (ed.), Aris & Phillips, Warminster 1990.
- ¹⁴ Θεμιστιος, «Περί φιλίας» (22), στο: H. Schenkl, *Themistii Orationes, Quae Supersunt*, Opus Consummaverunt, G. Downey et A. F. Norman, vol. II, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1971, σ.σ. 51-73.
- ¹⁵ F. Bacon [1597], «Για τον έρωτα» και «Για τη φιλία» (δοκ. 10 & 27), στο *Δοκίμια*, μτφρ. Σπύρος Φέγγος, επιμ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ.σ. 75-77 και σ.σ. 140-149.
- ¹⁶ Michel de Montaigne [1580], *De l'amitié*. Πβ. Μ. Protopapas-Marneli, *Montaigne. La vigueur du discours. Sur une influence de rhétorique stoïcienne dans les Essais*, Les Presses de l'Université Laval, Québec 2009, όπου επιχειρείται ενδιαφέρουσα σύνδεση της φιλοσοφικής σκέψης του Montaigne με τη στωική φιλοσοφία και την έννοια της φιλίας.
- ¹⁷ A. Smith [1759], *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael και A. L. MacFie (επιμ.), Liberty Classics, Indianapolis 1976.
- ¹⁸ D. Hume [1777], *Essays. Moral, Political, and Literary*, E. G. Miller (επιμ.), Liberty Classics, Indianapolis, 1987.
- ¹⁹ I. Kant, *The Metaphysics of Morals*, Μέρος II: «Doctrine of Virtue», κεφ. II, §46, μτφρ. στην αγγλική M. Gregor, προλ. R. J. Sullivan, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ.σ. 215-216 και R. Langton, «Maria von Herbert's Challenge to Kant», στο: P. Singer (επιμ.), *Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1994, όπου και η έκδοση και μετάφραση στην αγγλική της αλληλογραφίας μεταξύ του Kant και της Maria von Herbert. Στο άρθρο της αυτό η Rae Langton επισημαίνει τις αδυναμίες της καντιανής προσέγγισης της φιλίας και επιχειρεί, για πρώτη φορά απ' όσο γνωρίζω, σύνδεση των φιλοσοφικών απόψεων του Immanuel Kant για τη φιλία με την προσωπική αλληλογραφία του με τη Maria von Herbert.
- ²⁰ Στην πραγματικότητα, η λίστα των φιλοσόφων, αρχαίων, νεότερων και σύγχρονων, που έχουν ασχοληθεί, περιφερειακώς τουλάχιστον, με το θέμα της φιλίας, της αγάπης και του έρωτα είναι πολύ μεγαλύτερη και είναι αδύνατον να γίνει εδώ εκτενής αναφορά στο θέμα αυτό. Βλ. ενδεικτικά τις ανθολογίες των Michael Pakaluk (ed.), *Other Selves: Philosophers on Friendship*, Hackett, Indianapolis 1991 και Neera Kapur Badwar (ed.),

- Friendship: A Philosophical Reader*, Cornell University Press, New York 1993.
- ²¹ Το πρώτο άρθρο στον αγγλόφωνο χώρο που δημοσιεύεται στον 20ό αιώνα για τη φιλία, εξετάζοντάς την με συστηματικό τρόπο και αναλυτική μεθοδολογία, είναι αυτό της Elizabeth Telfer [«Friendship», *Proceedings of the Aristotelian Society* (1971), σ.σ. 223-241], το οποίο θεωρείται κλασικό και ανθολογείται έκτοτε πολλές φορές (βλ. την προαναφερθείσα ανθολογία του Μ. Pakaluk). Στην Ελλάδα, απ' όσο γνωρίζω, η πρώτη μονογραφία που εξετάζει συστηματικά την αριστοτελική έννοια της φιλίας είναι αυτή του Δημητρίου Κούτρα που δημοσιεύθηκε το 1973 [Δ. Ν. Κούτρας, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους. Αι αρεταί της δικαιοσύνης και της φιλίας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1973 (β' έκδοση αναθεωρημένη, Σύλλογος Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2009)]. Έχουν βέβαια προηγηθεί οι μελέτες των Α. Α. Δασκαλάκη (*Το νόημα της φιλίας στον Αριστοτέλη*, Αθήνα 1940) και Γ. Φαρδή (*Ελευθερία, φιλία, ισότης, δικαιοσύνη εν τη αρχαιότητα*, Αθήνα 1946). Εκτενή αναφορά στην έννοια της φιλίας ως κοινωνικού αγαθού έχουμε επίσης και στη σημαντική μελέτη του Σπ. Ι. Κυριαζόπουλου, *Πολιτικά αίτια της ηθικής του Αριστοτέλους*, Ιωάννινα 1971.
- ²² F. Bacon [1597], «Για τον έρωτα», στο: *Δοκίμια*, μτφρ. Σπύρος Φέγγος, επιμ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 77.
- ²³ J. Annas, «Self-Concern and the Sources and Limits of Other-Concern», στο: *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Oxford 1993, σελ. 249.
- ²⁴ T. Irwin, *Κλασική σκέψη*, μτφρ. Γ. Βογιατζής, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2005, σελ. 279.
- ²⁵ «Φαίνεται επίσης ότι η φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν παρά για τη δικαιοσύνη (πολύ φυσικό, αφού η ομόνοια φαίνεται πως είναι κάτι παρόμοιο με τη φιλία): αυτήν επιθυμούν κατά κύριο λόγο, και κοιτάζουν να διώξουν από την πόλη τη διχόνοια, που τι άλλο είναι παρά μίσος και έχθρα; Αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας» (HN, H, 1, 1155a 22-31).
- ²⁶ T. Irwin, *Κλασική σκέψη*, αυτόθι.
- ²⁷ Ο όρος είναι του T. Irwin (αυτόθι).
- ²⁸ I. Düring, *Ο Αριστοτέλης*, τόμ. Β', μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σ.σ. 205-236.
- ²⁹ Βλ. J. Cooper, «Aristotle on the Forms of Friendship», στο *Reason and Emotion. Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton University Press, Princeton 1999, σ.σ. 312-313.
- ³⁰ Χρειάζεται να σημειωθεί ότι η άποψη αυτή για την ευρεία σημασία του όρου «φίλος» στους αρχαίους Έλληνες σε σχέση με τη σημασία που έχει η λέξη σήμερα έχει αμφισβητηθεί από τον David Konstan [«Greek Friendship», *The American Journal of Philology*, 117, 1 (1996), σ.σ. 71-94], όπου υποστηρίζει ότι για τους αρχαίους η λέξη «φίλος» είχε την ίδια σημασία που έχει και στη σύγχρονη εποχή και πως μόνο η λέξη φιλία είχε την ευρεία αυτή έννοια κατά την αρχαιότητα.
- ³¹ Πλάτων, *Πολιτεία*, Α, 336a 2-3 και 334b 3-9.
- ³² Η αμοιβαία ανταπόδοση είναι απαραίτητη για να είναι κάποιοι φίλοι (Πλάτων, *Λύσις* 212cd και Αριστοτέλους, HN 1155b27-1156a5, 1156b33-1157a6 και *Ρητορική* 2.4.2. Για την αναγκαιότητα της χάριτος (ανταπόδοσης) στη φιλία, βλ. M. Whitlock Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ.σ. 32-34.
- ³³ D. Konstan, *Friendship in the Classical World*, Cambridge University Press, Cambridge 1997,

- σ.σ. 149-173.
- ³⁴ W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ.σ. 326-327
- ³⁵ Η ομοιότητα των αρχαίων παροιμιών με τις σύγχρονες νεοελληνικές είναι εντυπωσιακή, βλ. ενδεικτικά: «Καὶ αἱ παροιμίαι δὲ πᾶσαι ὁμογνωμοῦσιν, οἷον τὸ 'μία ψυχὴ' καὶ 'κοινὰ τὰ φίλων' καὶ 'ισότης φιλότης' καὶ 'γόνυ κνήμης ἔγγιον' (HN, 1168b7-8). «σύν τε δὴ ἔρχομένω», «τὸν ὁμοῖόν ὡς τὸν ὁμοῖον», «κολοῖδον ποτὶ κολοῖδον» (HN, 1155a15).
- ³⁶ Όλες οι μεταγραφές των αριστοτελικών κειμένων των *Ηθικών Νικομαχείων* στη νέα ελληνική είναι από τη μετάφραση του Δ. Λυπουρλή (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλία Ε'-Κ', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια από Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006).
- ³⁷ Οι μεταγραφές των αριστοτελικών κειμένων της *Ρητορικής* στη νέα ελληνική είναι από τη μετάφραση του Δ. Λυπουρλή (Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Βιβλία Β'- Γ', εισ.- μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004).
- ³⁸ Βλ. G. Vlastos, *Πλατωνικές μελέτες*, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, επιμ. Π. Φαναράς, β' έκδ., εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000, σελ. 29. Όπως διευκρινίζει ο Γρηγόρης Βλαστός, οφείλουμε τον όρο «εστιακή σημασία» στον G.E.L. Owen [«Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle», στο: I. During και G.E.L. Owen (εκδ.), *Aristotle and Plato in the Mid-Fourth Century*, Göteborg, Almqvist and Wicksell, 1960, σ.σ. 163-190]. Ο όρος «εστιακή σημασία» δηλώνει αυτό που ο Αριστοτέλης αποκαλεί «πρὸς ἓν λεγόμενον» και με τη φράση αυτή χαρακτηρίζεται ο ορισμός της φιλίας στο 1236a16-b27 των *Ηθικών Ευδημείων*.
- ³⁹ Η σημασία του χωρίου αυτού της *Ρητορικής* (1380b35-1381a10) έχει τονισθεί από τον John Cooper στο άρθρο του «Aristotle on the Forms of Friendship» (ανατύπωση στο βιβλίο του *Reason and Emotion*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1999, σ.σ. 312-335) και υιοθετείται από πολλούς άλλους, όπως λ.χ. η Julia Annas, η Martha Nussbaum και η Sarah Broadie (J. Annas, «Self-Concern and the Sources and Limits of Other-Concern», στο: *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Oxford 1993, σ.σ. 249-290· M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, Princeton University Press, Princeton 1986· S. Broadie, «Philosophical Introduction and Commentary», στο: S. Broadie & C. Rowe (eds), *Aristotle: Nicomachean Ethics*, Oxford University Press, Oxford 2002, σελ. 58).
- ⁴⁰ Χρειάζεται, όμως, να σημειώσω εδώ ότι, αν και υιοθετώ την ερμηνεία του John Cooper, δεν πιστεύω ότι ο όρος «φιλία του χαρακτήρα» περιγράφει με επιτυχία την αριστοτελική αντίληψη αυτού του είδους φιλίας. Θεωρώ ότι ο όρος «πρωτεύουσα φιλία» είναι ορθότερος για να αναφερόμαστε στο είδος της φιλίας κατ' ἀρετήν ή της φιλίας διὰ τὸ ἀγαθόν. Βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σελ. 184.
- ⁴¹ Η αντίφαση αυτή έχει εξεταστεί εκτενώς στο πρόσφατο άρθρο του Talbot Brewer «Virtues We Can Share: Friendship and Aristotelian Ethical Theory», *Ethics*, 115 (2005), σ.σ. 721-758.
- ⁴² Βλ. Δ. Ν. Κούτρας, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους: Ηθική*, τόμ. Α', 2η έκδ., Αθήνα 2004, σελ. 85.
- ⁴³ Talbot Brewer, «Virtues We Can Share: Friendship and Aristotelian Ethical Theory», *αυτόθι*.
- ⁴⁴ Βλ. R. Hursthouse, «Aristotle for Women Who Love Too Much», *Ethics*, 117 (2007), σ.σ. 327-334.
- ⁴⁵ Βλ. και HN, I 3. 1165a 36 κ.έ. Κυρίως, 1165b17-22.

- ⁴⁶ Κατά την Elizabeth Telfer, η οποία εξετάζει γενικότερα το θέμα της φιλίας και όχι μόνο στο πλαίσιο της αριστοτελικής ανάλυσης, υπάρχουν τρεις τύποι δραστηριότητας που αποτελούν όλες αναγκαίες συνθήκες φιλίας (η συνθήκη «κοινής δραστηριότητας» για φιλία): (α) ανταποδοτικές υπηρεσίες, (β) αμοιβαία επαφή και (γ) κοινές επιδιώξεις. Όμως, κατά την Telfer, η «κοινή δραστηριότητα» στη φιλία αποτελεί απαραίτητη αλλά όχι επαρκή συνθήκη για τη φιλία [βλ. E. Telfer, «Friendship», *Proceedings of the Aristotelian Society* (1971), σ.σ. 223-224].
- ⁴⁷ M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, Princeton, Princeton University Press, 1986, σ.σ. 357-359.
- ⁴⁸ M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, ό.π., σ.σ. 361-362.
- ⁴⁹ Βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σελ. 175.
- ⁵⁰ M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, ό.π., σελ. 355.
- ⁵¹ *Αυτόθι*.
- ⁵² Χρειάζεται να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης περιγράφει την τέλεια φιλία να είναι «για το αγαθό» (δι' αγαθόν) και όχι «για χάρη του αγαθού», όπως συνήθως μεταφράζεται από πολλούς («on account of the good» and not «for the sake of the good», στα αγγλικά π.χ. ο David Ross). Η μετάφραση όμως «για χάρη του αγαθού» είναι παραπλανητική και όχι ορθή, αφού το «διά» δε μεταφράζεται απαραίτητα «για χάρη», όπως το «ένεκα». Η σημασία της περιγραφής της τέλει φιλίας από τον Αριστοτέλη ως έχουσας σκοπό το αγαθό (για το αγαθό) και όχι για χάρη του αγαθού είναι σημαντική, αφού συμφωνεί και με τον ορισμό της φιλίας όπως δίδεται στη *Ρητορική*. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η συσχέτιση της έννοιας της φιλίας με το αλτρουιστικό ενδιαφέρον για το αγαθό του φίλου με τη γενικότερη θέση του ότι οι άνθρωποι αναζητούν αυτό που θεωρούν ότι είναι το υπέρτατο αγαθό. Όταν κανείς κάτι καλό για το φίλο του, δεν το πράττει απλώς για χάρη του υπέρτατου αγαθού, αφού αυτό θα σήμαινε ότι δεν αξιολογεί το πρόσωπο και την ευδαιμονία του αλλά ότι θα αξιολογούσε μόνο το δικό του καλό. Αν, όμως, κάποιος είναι φίλος με κάποιον άλλον για το αγαθό, τότε αυτό περιλαμβάνει εξίσου ενδιαφέρον για τον άλλον όπως και ενδιαφέρον για τον εαυτό μας, καθώς και ενδιαφέρον για το αγαθό. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σελ. 183.
- ⁵³ Τόσο ο άνθρωπος όσο και τα ζώα μπορούν να συνάψουν φιλίες από ανάγκη, όπως ο κροκόδειλος και η ακτίτις (σουρλίνα), παράδειγμα που αναφέρει στα *Ἠθικά Εὐδήμεια* (VII. 2, 1126 b10).
- ⁵⁴ Ένας άλλος φιλόσοφος που συνδέει τον εαυτό με τη φιλία προς τους άλλους είναι ο F. Nietzsche, ο οποίος, όμως, αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο τη φιλία από τον Αριστοτέλη. Ο F. Nietzsche γράφει χαρακτηριστικά το καλοκαίρι του 1895: «Ο Σωκράτης –τ' ομολογώ– μου είναι τόσο πλησίον, ώστε πρέπει πάντοτε σχεδόν να μάχομαι μαζί του». Για την νιτσεική έννοια της «φιλίας ως αγώνος» και για μια ενδιαφέρουσα σύνδεσή της με την νεοαριστοτελική θεωρία, πρβ. Α. Πέτρου, «Η θέση της φιλίας στην ηθική: Από τον Αριστοτέλη στον Νίτσε», υπό δημοσίευση στο Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τα προβλήματα της εποχής μας*, Πρακτικά του 20ού Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας (Χανιά, 12-17 Ιουλίου 2008), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ιωνία, Αθήνα 2009.
- ⁵⁵ J.-P. Vernant, *Ανάμεσα στον μύθο και την πολιτική*, μτφρ. Μ.Ι. Γιόση, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2003, σ.σ. 30-31.
- ⁵⁶ E. Telfer, «Friendship», ό.π., σελ. 267.